

ФТАР 16.01.09

Ғылыми мақала

Ғ.Б. Шойбекова*Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті**Алматы, Қазақстан**(E-mail: shoybekova.g@qyzpu.edu.kz)***Жағда Бабалықұлының этнографиялық мұраларының тіл аясын кеңейтуге әсері**

Аңдатпа. Мақалада Жағда Бабалықұлының этнографиялық мұраларының тілмен байланысты қырлары сөз болады. Жағда Бабалықұлы қазақ халқының тәуелсіздігін алғаннан кейін тілінің дамуына, жұтылып бара жатқан дәстүрлерін жаңғырта отырып, сол арқылы тілдегі қазақы атаулардың қайта оралуына үлес қосқан ғалым екенін осы мақаладан көруге болады. Қазақтың сөздік қорында салт-санасымен, генімен бірге жасасып келе жатқан ұмытылуға болмайтын ұғымдарды қайта жаңғыртқандығын этнографиямен түсіндіргенін көрсетіледі. Сонымен қатар этнографиялық этюдтердің өзі фреймдермен, сценарийлермен берілгендігін интерпретациялануымен түсіндіруге болады.

Жағда Бабалықұлының негізгі идеяларын көрсетуде теориялық (анализ, синтез, жалпылау, жүйелеу, топтастыру, іріктеу) жүзеге асырылады.

Зерттеу нәтижесінде ғалымның жинаған этнографиялық мұраларын бірнеше семантикалық топтарға бөліп, соған сәйкес талдаулар жасалып, тұжырымдар қалыптасты. Осы жіктелген семантикалық топтарға қарап, этнографтың этнографиялық ізденісінің аясы кең болғандығын көруімізге болады. Бұл мақаланың практикалық мәні қазақ халқының өмірлік білімін тілдік тұрғыдан жоғалмауын көздеп, сөздік құрамға қосылған сөздерден сөздік жасауға болатындығымен, сонымен қатар халық дүниетанымымен тілді байланыстыру – халықтың мұғншалықты ақылдылығын көрсететімен ерекшеленеді.

Зерттеуге Қ.Бегмановтың “Этнографпен әңгіме” атты этнографпен сұқбаты, ондағы айтылған ойлары пайдаланылды.

Түйін сөздер: этнография, тұлғалар, халық дүниетанымы, сөздік құрам, түбір сөздер

DOI: <https://doi.org/10.71078/qqfda185>

Түсті: 11.09.2026; Мақұлданды: 11.10.2026; Онлайн қолжетімді: 16.10.2026.

Кіріспе

Біздің ғылымда тұлғатану ғылымы ХХ ғасыр соңында басым болған еді. Қазіргі зерттеулер тұлғатануға емес, қоғамдық, әлеуметтік стратегиялық мәселелерді шешуге бағытталуда. Себебі еліміз дамушы елдер қатарында болғандықтан, күнделікті мәселелерді зерттеп, шешу алдыңғы қатарға шығады. Дегенмен, әр қоғам мүшесі өз қызметтерін атқару керек. Сондай-ақ артымызға бір бұрылып қарап, тарихымызға үңіліп, қазақ тұлғаларын да таныстырып қою ғалымдар үшін міндет деп санаймыз.

Қазіргі қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылым тұрғысынан ұлттық мәдени құндылықтарды бейнелейтін тіл мен ұлт біртұтас деген қағиданы ұстанған. Сонымен қатар тілдік деректердің терең құрылымы кешенді сипатта зерттелуде. Жаңа кезеңдегі жалпы тіл білімінде тілдің танымдық тегіне ерекше мән беріліп зерттелуі тілдің,

ойлаудың байырғы формасы – адамға тән танымды зерттеу қажеттілігіне әкеледі. Адам баласына ғана тән тіл мен сөйлеуде өмір шындығы, сан ғасырлық таным-түсінігі өмірлік тәжірибе жинақталған. Адам өмірінде таным тарихының сабақтаса зерттелуімен бірге оның танымдық негіздерін зерттеумен айналысып жүрген ғалымдар, этнографтар да бар.

Зерттеу әдістемесі

Мақалада этнограф Жағда Бабалықұлының қазақ этнографиятану мәселелері төңірегінде айтылған ойларына шолу, және сараптамалық талдау әдісі қолданылды. Мақаланы жазу барысында этнографтың жазушы Қ. Бегмановпен өткізген сұқбаты негізінде жарық көрген «Этнографпен әңгіме» атты еңбегі пайдаланылды.

Мақаланы жазудағы этнографтың зерттеу еңбектеріне бойлап, этнографиялық публицистикасын, қаламгерлік шеберлігін, этнография тарапындағы сүбелі еңбектерін қарастыра келіп жүйелеу, саралау, салыстыру, контекстік талдау әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Шетелдік ғалымдардан Филипп Рилей “Language, Culture and Identity” атты еңбегінде тілді этнолингвистикалық тұрғыдан зерделеу туралы көзқарасын, зерттеуін берген. Мәдениет пен тілдің бірегейлігін этнолингвистика мәселелері арқылы ашып беруге тырысады (Рилей, 2007).

Берт Питерс лингвомәдениеттанудағы қолданбалы этнолингвистика саласына қатысты зерттеуін жариялады. Лингвомәдениеттану мен этнолингвистика саласы мәдени құндылықтарының маңыздылығын қатар зерделейді. Мәдени категорияларды, метафораларды, схемаларды және модельдерді егжей-тегжейлі зерттеу белгілі бір тілдік қоғамдастықтарда ұстанатын мәдени құндылықтарды дәлірек түсінуге әкелетінін айтады (Питерс, 2016).

Этнолингвистиканы Н.И. Толстой (1995), В.А. Маслова (2004), Е.С. Ивукина (2022), Е.К. Гребенкина (2022) зерттеулері, сондай-ақ отандық зерттеушілер Ә.Қайдар, Е. Жанпейісов, Р. Шойбеков, Б. Қинаятұлы еңбектері этнолингвистиканың ғылыми-теориялық негіздерін жүйелейді.

Қазақ этнолингвистикасына азық болар этнографизмдерді жинақтаған Жағда Бабалықұлының жинаған материалдарын зерттеу мақаланың нысаны ретінде алынды.

Жағда Бабалықұлы – этнограф, тілдік мұраны этнос мәдениетімен тұтастыра қараған, ұлттық тілді ұлт нәрімен ұштастыра зерделеген қазақтың тұлғасы. Бір ғасырға жуық өмір сүрсе де, қазақтың ұлты үшін, тілі үшін әлі де айтары мен берері мол ғалым дүниеден өткенде қабырғасы қайыспаған қазақ қалмаған шығар. Көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар ғалымның өзімен бірге жер-анаға қаншама ұлттық ақпараттарды ала кеткенін, ғұламаның қазыналық кітабының соңғы беті жабылғанын түсінді. Бұрын қағаз бетіне өзі түсірсе, енді өзі туралы өзгелер жаза бастады. Жағда Бабалықұлы үшін жаңа кітаптың алғашқы беті қайта ашылғандай.

Ж.Бабалықұлының мұрасы бүгінгі күнге дейін зерттеу нысанына айналмаған, тың тақырыптардың бірі. Қасымхан Бегмановтың публицистикалық стильде жазылған «Этнографпен әңгіме» атты еңбегін ғана атауға болады. Ал этнографтың айтқандары мен жазып қалдырған мұрасын ғылыми тұрғыда дәйектеп, негіздеу қазақ ғылымының алдында тұрған мәселелер деуге болады.

Талқылаулар мен нәтижелер

Жағда Бабалықұлы көкірегі ояу, көңілі сергек, халқымыздың арғы-бергі тарихына жетік, ұлттық құндылықтарымызға қай уақытта да жанашыр, көрген, білген, түйгендері аса мол, шежірелі, қазыналы қарттарымыздың бірі еді. Кезінде тіпті

Қытай Халық Республикасындағы Шыңжаң автономиялы республикасына қарасты Іле қазақ автономиялы облысын басқарған. Сол уақытта қазақ, ұйғыр, қытайдың талай ірі тұлғаларымен үзеңгілес, иықтас, тағдырлас күндерді бастан кешірген адам. Этнограф 1961 жылы тарихи отанына оралды. Қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүр, этнографиясына қатысты Жағда Бабалықұлының жасаған қызметі көп. Оның қаламынан туған “Қырандар”, “Саят”, “Мал ауруларының сырлары”, “Қамшыгерлік” атты этнографиялық кітаптары осы сөзіміздің дәлелі болса керек. Өмірінің соңғы жылдарында ел тарихына қатысты өз қолында сақталып келген кейбір жәдігерлік мұраларды “Ел-шежіре” қоғамдық қорына табыстаған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бұл зерттеуіміздің негізгі мақсаты Ж. Бабалықұлының мұраларындағы этнолингвистика мәселелерін ғылыми тұрғыдан саралау болса, осы мақсатқа сай қазақ этнограф-ғалымдары туралы толыққанды мәлімет жинау қажет, сонымен қатар этнограф Ж.Бабалықұлының қазақ ғылымындағы орнын анықтау да күрделі мәселе болмақ, ғалым мұраларындағы этнографиялық атауларды лингвистикалық тұрғыдан жүйелеу, жіктеу, сипаттау, жаңа атаулар мен мақал-мәтелдерді, сөз оралымдарын қазақ лингвистикасының қорына қосу қазақ лингвистикасы үшін, үлкен, тындырымды іс болмақ.

Халық тілінің байлығымен терең сусындаған, көзі тірісінде “халық академигі” деген атақ алған шын мәніндегі ұлт патриоты, этнограф-ғалым Жағда Бабалықұлының артында қалған мол мұрасын зерттеу қажет. Көкірегі ояу, көңілі сергек, халқымыздың арғы-бергі тарихына жетік, ұлттық құндылықтарымызға қай уақытта да жанашыр, көрген, білген, түйгендері аса мол, шежірелі, қазыналы қарттарымыздың бірі болған, 94 жасында дүниеден өткен ол осынау ұзақ ғұмырында Қытай мен Кеңестер одағы сияқты екі ұлы державаның ең арпалысты, аласапыранды кезеңдерінің бәрінің тірі куәсі болған, жоқ жәй ғана куәсі емес, сол ірі оқиғалардың бел ортасында белсенді қызметтер атқарған, басқасын былай қойғанда, кезінде тіпті Қытай Халық Республикасындағы Шыңжаң автономиялы республикасына қарасты Іле қазақ автономиялы облысын басқарған. Сол уақытта қазақ, ұйғыр, қытайдың талай ірі тұлғаларымен үзеңгілес, иықтас, тағдырлас күндерді бастан кешірген адам.

Жағда Бабалықұлының ең көп еңбек сіңірген саласы этнография, оның бір қыры этнолингвистикаға арналады. Ұлт тілінің шын жанашыры ретінде баспасөз беттерінде мемлекеттік тіл мәселесін көтерумен бірге ұлтымыздың тіл байлығын ерінбей-жалықпай жинаған ұлт тілінің жоқшысы еді.

Қыздар университетіне келіп, студенттермен кездесуінде айтқан сөздерін келтіре кеткенді жөн санап отырмыз: “Бізде тіл үшін қайғырып, ойланып жүрген ешкім жоқ. Әлемдегі халықтың барлығы өз тілі үшін қайғырады, ойлайды, жинайды, жинақтайды. Оның себебі біреу-ақ. Тілі жоғалса, өзі де жоғалады. Тілі жоғалса, тілі, ділі, діні, ұлттық рухы бәрі жойылатынын біледі олар. Сондықтан да әлем халқы тілді жоғалтпай, ұлттың өзін сақтап қалу үшін қам жейді, сол жолда күреседі. Мысалы, еврейлер 2000 жыл жоғалып кеткен тілін қайтадан жандандырып, соның арқасында өзінің ұлттық тіліне ие болды. Біз бар тілімізді сақтап қалуға әлі көңіл аудармай жатырмыз. Бар тілімізді қалай болса, солай шашып жүрміз. Оның үстіне орыстың, ағылшынның тілін қосып, “үш тұғырлы тіл” деп нақ бір ұжмаққа кетіп бара жатқан пайғамбардың сөзіндей сөйлейміз. Әрбірден соң, бұл бос сөз. Әлемдегі ең сан жағынан көп халық – қытайлар. Қолымдағы дерекке сүйенсем, қытайлар тілдік қорды 2 мың 300 жылдан бері жинапты. Содан бері 500 мың түбір сөзге табан тіреген. Бұл 1968 жылы Тайвань аралынан берілген мәлімет. Одан кейінгі дерек менде жоқ. Сол 500 мың түбір сөздің 50 мыңы – әріп. Қарасаңыз, 500 мың түбір сөз жинаған Қытай бүкіл әлемге шекесінен қарайды. Ал, біздің жағдайымыз

мүлдем басқа. Біз 300 жылдан бері құлдық көрген халықпыз. Бірақ 300 жыл ішінде өз тіліміз үшін қайғырып, қасірет шеккен халық емеспіз. Шамамыз келген жоқ... Қазақ тілі осы күнге дейін өз есін жиған жоқ. Жия алмай отыр” (Бабалықұлы, 1995).

Этнографтың пікірінше, Қытай 2300 жылдың ішінде 500 мың түбір сөз жинаса, одан ілгерінді-кейінді ағылшындар 240 мың ғана түбір сөз жинапты. Ал Балтық жағалауындағы литвандар өткен ғасырдың екінші жылынан осы ғасырдың екінші жылында, яғни, 100 жыл ішінде 4 жарым миллион түбір және тіркес сөз тіркеген. Ал қазақ бүгінгі күнге дейін осыншама іздестіру қоры бар деп қорытынды шығаруға жеткен жоқ. Қазақ 1937 жылдан бері жинап келеді. «Біз тіл қорын қайдан жинап отырмыз? Неге екені түсініксіз, біз әдебиеттен жинаудамыз. Шындығында, әдебиеттен тіл қоры жиналмайды. Мұны осы күнге дейін ғалымдар зерттемеген. Бізде қазақ тілін ең көп қолданған Мұхтар Әуезов болса, оның тілдік қоры 20 мыңға жетіпкіремейді. Одан басқа жазушылардың тілдік қоры 10-15 мыңның айналасында. Тіпті, 1,2 мың тілдік қормен де әңгіме жазып жүргендер бар. Демек, әдебиеттен, газет-журналдан, біреудің еңбегінен тілді жинап қалуға мүмкіндік жоқ. Осыны ғалымдар мойындау керек. Алу керек, бірақ оның жолы басқа. Бұны тек ауыздан жинау қажет. Жаңағы айтқан қытайдың, ағылшынның, литваның саны белгілі. Бұлар отырықшы мемлекет. Олар отырықшы мәдениеттің тілін жинап келді. Осы жерде “Қазақта қанша тілдік қор бар?” деген сұрақ туады. Ешкім де мұны санаған жоқ. Бірақ менің мөлшерім бар. Қазақ көшпелі мәдениет пен отырықшы мәдениеттің тілін қатар ұстап, ХХІ ғасырға кіріп тұрған халық. Бізде көшпелі мәдениеттің тілі ұшан-теңіз. Өзімізді литвандармен салыстырсақ, біз екі есе көппіз. Олар отырықшы мәдениеттің тілінен 4 жарым миллион сөз тіркеген екен, біз де соншалықты тіркей аламыз. Сонда біздің көшпелі мәдениеттің тілі қанша? Басы – ашық, ол да – 5 миллион. Мұны тіл ғалымдарына айтып та көрдім, айтысып та көрдім. Тіл ғалымы Әбдуәли Қайдармен сөйлескенімде, “Бұл көп емес пе?” деді. “Ал, сіз қанша түбір сөз бар деп жүрсіз?” деп кері сұрақ қойғанымда, “500 мың бар шығар” деді. Ол да аз емес, бірақ өзім 1 миллион түбір сөз бар деймін. Өйткені, көшпелі мен отырықшы мәдениеттің тілін қосқанда осыны береді. Сонда, 10 миллион сөздік қоры бар болса, оның 1 миллионы түбір сөз. Ал осы түбір сөзді қайдан жинау керек? Тілді жетік білетін мамандардың бар уақытында тілді ауыздан жинайтын шара керек. Мемлекет бұған көңіл аудара отырып, Қазақ тілі академиясын құруы тиіс» (Бабалықұлы, 1995). Бұл этнографтың өте құнды саналатын пікірі деуге болады. Осы пікірі бізге де көп ой салуы тиіс.

1990 жылы алғашқы декларация қабылданды. Сонда біз “Азат-Азаматтық” қозғалысының көмегімен көшеге шықтық. Не үшін шықтық дейсің ғой. Өйткені, декларацияда “Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ресми тіл” делінген. Демек, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде қоймаға қойып қой да, “ресми тіл – орыс тілімен жүріп-тұрасың” дегені ме? Біле білсек, бұл – қазақ тілін жоғалтудың ең алғашқы қадамы. Қазақ тілі осы күнге дейін өз есін жиған жоқ. Жия алмай отыр. Алғашқы мемлекет құрылып, дүр етіп қазақ мектебі ашылғанда жұрттың бәрі баласын қазақ мектебіне берді. Бірақ кейін ресми тіл – орыс тілі болған соң, көшедегі картопты да орыс тілінде сатып алдық. Міне, осындай құлдыққа түскеннен кейін, халық: “Қазақ тілі іске жарамайды, келешекте баламыз далада қалады” деп баласын ылғи орыс мектебіне берді. Қазақ тілін жоғалтудың тағы бір қадамы осы. “Үш тұғырлы тілді” таптық. Қазақ тілі, орыс тілі, ағылшын тілі. Үш тұғырлы тіл де сенің тіліңді байытпайды, керісінше жоғалтады. Осы күні ішіп-жейтін немесе тұрмысқа қажетті заттарды орысша және ағылшынша атайды, кейбірінде қазақша бар, бірінде мүлде жоқ. Демек, сенің тілің жоғалуға бет алды. Мұны халық емес, мемлекет істеп отыр. Бұл мемлекеттің мойнындағы қарыз. Не істеу керек? Егер мемлекет қазақ тілі керек десе, оны қорғаймын десе, ұлтты жоғалтпаймын десе, онда орыс тілін – ресми тіл дәрежесінен алып тастау керек. Ресейде ондай қосымша тіл жоқ, Украинада, Өзбекстанда, Қырғызстанда, Әзірбайжанда жоқ. Біз қайдан таптық? Бұл деген құлдық,

әрбірден кейін намыссыздық емес пе?” (Бабалықұлы, 1995).

Бүгінде жаңа Конституциямыз қабылданып, бұл мәселе шешілді. Ұлттық тіліміз мемлекеттік мәртебесінде толыққанды орныққан тіл деп айта аламыз.

“Басқа ел ұлтын сақтап, қорғау үшін қан төгіп жатыр. Ал біз қолымыздағы бар нәрсені далаға лақтырып, халқымызды өз қолымызбен құлдыққа итермелеп жатырмыз. Екінші бір мәселе бар. Өзім тіл маманымын. Талай жылдан бері тіл үшін жанымды беріп келе жатқан адаммын. Кезінде Қытайда жұмыс істедім, атамекенге келгенде де редакцияда қызмет атқардым. Тіл тұрғысында біршама білемін. Қытай 2300 жылдың ішінде 500 мың түбір сөз жинаса, одан ілгерінді-кейінді ағылшындар 240 мың ғана түбір сөз жинапты. Ал Балтық жағалауындағы литвалдар өткен ғасырдың екінші жылынан осы ғасырдың екінші жылында, яғни, 100 жыл ішінде 4 жарым миллион түбір және тіркес сөз тіркеген. Қазақ ше? Қазақ әлі күнге мұншама болды, осыншама іздестіру қоры бар деп қорытынды шығаруға жеткен жоқ. Қазақ 1937 жылдан бері жинап келеді. Біз тіл қорын қайдан жинап отырмыз? Неге екені түсініксіз, біз әдебиеттен жинаудамыз. Шындығында, әдебиеттен тіл қоры жиналмайды. Мұны осы күнге дейін ғалымдар зерттемеген. Бізде қазақ тілін ең көп қолданған Мұхтар Әуезов болса, оның тілдік қоры 20 мыңға жетіңкіремейді. Одан басқа жазушылардың тілдік қоры 10-15 мыңның айналасында. Тіпті, 1,2 мың тілдік қормен де әңгіме жазып жүргендер бар. Демек, әдебиеттен, газет-журналдан, біреудің еңбегінен тілді жинап қалуға мүмкіндік жоқ. Осыны ғалымдар мойындау керек. Алу керек, бірақ оның жолы басқа. Бұны тек ауыздан жинау қажет”.

Жағда Бабалықұлының тіл материалдарын жинауға деген өзіндік тәсілін неге бізге қолданбасқа деген ой туады. Әсіресе, жоғары оқу орындарында филология факультетінің қазақ тілі мен әдебиеті мамандары студенттерінің тілтанымдық, диалектологиялық практикаларында болашақ тіл мамандарына осы секілді жаңа бағытта жұмыс істетуді қолға алу керек. Яғни әр студент тігіншілер тілінің сөздік қорын, шахтерлердің сөздік қорын, тері, жүн-жұрқаларды іске асырушылармен айналысушылардың, саятшылардың, егіншілердің, бағбанның, балықшының, мақта шаруашылығымен айналысушылардың, құрылысшылардың, шетелдегі қазақ тілін зерттеуші мамандармен байланыс жасап, олардың тілдік қорын жинақтауды қолға алу керек. Егер де бұл ойымызды тез арада, жақын күндерде жүзеге асырмасақ, жартылай орысша ойлайтын, жартылай орыс тілді ұрпақтан өз керегімізді ала алмай қалуымыз әбден мүмкін. Әлі де көненің көзі қариялар бар кезде біраз іс атқарып алуға болады.

Мысалы, жаугершілік заманда соғыс құралдары өте көп пайдаланылған. Қазір ол тілдік бірліктер тек тарихи шығармаларда ғана қолданылмаса, қазір қолданыстан шығып қалған. Сойыл, шоқпар, садақ, жебе, қандауыз, қақпан, сүңгі, сере, зақпы, қайтыпкел, абақ, дара, тұзақ, шаппа, аран, ор т.б. тілдік бірліктер қазіргі тілімізде мағынасы кеңейіп, екінші мәнде жұмсалмаса, алғашқы мағыналары негізінде белсенді актив тілдік бірліктер деуге келмейді. Аузы арандай, серейіп қалу деген тіркестерде ғана жұмсалатын тірек сөздердің өз кезеңінде толыққанды қажетті өтейтін тілдік бірлік болғанын байқаймыз. Бізге қазіргі тілімізде қолданылмайтын дара, зақпы, абақ секілді сөздердің қазақ тілінің сөздік құрамында болғандығын да этнографтың жазбаларынан біліп отырмыз.

Біздің қазақ ғалымдары 1937 жылдан бері ілгері-кейінді қағазға түскен сөзді тіркеп келеді. Ел аузынан жинаған кездері де болған. Өткен дәуірде қағазға түскенді түгел тіркей алмағаны анық. Десек те Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының қолында қырық-елу томдық түсіндірме сөздік бере алатын сөз қоры жатыр. Біздің мөлшерімізше қолымыздағы сөз қоры жалпы қазақ тілі сөз қорының жиырма-отыз пайызын әрең-әрең құрайды. Тілдік қорымыздың жетпіс-сексен пайызы ел аузынан жинаудың үлесінде қалып, әлі жиналмай жатыр. Қазақ тілін терең білетін адамдар қатары күн санап сиреп бара жатқанын еске алсақ, ХХІ ғасырда аз санды ұлттар тіліне, соның ішінде қазақ тіліне ерекше қауіп-қатер төніп тұрғанын ескерсек, қазақ тіліне деген

мемлекеттік жауапкершілікті өтемесе болмайтын парыз ретінде қарайтын уақыт келді. Тіл тағдырына байланысты ең басты жұмыстың бірі сөзді ел аузынан жинау ғой. Сөзді ел аузынан жинау ең күрделі, аса ауыр жұмыс. Оның үстіне сөзді ел аузынан жинауға мол қаржы керек болады. – Ол үшін не істеуіміз керек? Нақты талдап, таратып айттып берсеңіз... – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы қазақ тіл білімі институтын керегінше кеңейтіп құрып, сөзді ел аузынан жинауды соларға баса жүктеп, оларды қажетіне орай қаржыландыру керек. Егер мемлекет оларды қаржыландырмаса, олар сөзді ел аузынан жинай алмайды. Моңғолиядағы қазақтардан басқа жердегі қазақ ауылдарында ассимиляциялық үрдіс әлі күнге тоқтаусыз жүріп жатыр. Қытайдағы қазақтар енді алдағы жиырма-отыз жылда тілінен мүлде айырылады. Егер сырттағы қазақ ұлтын тездетіп көшіріп алмасақ, қазақ тілі сөз қорын ел аузынан жинап қалмасақ, қазақ мемлекеті тәуелсіздігіне үлкен қауіп төнеді. Сондықтан қазақ көші-қон тағдыры мен қазақ тілі тағдырына, қазақ мемлекеті ерекше көңіл аудару керек. Тілімізді, ділімізді, дінімізді, ұлттық рухымызды, салт-санамызды, ән-күй өнерімізді, жалпыұлттық болмысымызды аздырмау үшін Салт-саналық (этнопедагогикалық – автор) оқулықтарды шығару кезек күттірмес мәселе. Осы тілге қатысты өзім оқыған бірнеше деректің бетін саған бүгін ашсам деп отырмын. – Ол қандай деректер аға? – Атақты ағылшындық Шекспирдің сөздік қоры он бес мың сөзден тұрады екен. Байрон мен Маяковскийдің де сөздік қоры осы шамада. Ал Пушкин болса өз шығармаларында жиырма бір мың жүз тоқсан жеті сөз қолданыпты. Әлішер Науаи бұлардан да асып түскен көрінеді. Оның сөздік қоры жиырма алты мыңды құраған екен. Лениннің қоры отыз бір мыңмен шектеліпті. Ал біздің Мұқаң ше, Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясында он алты мың тоғыз жүз сексен үш сөз қолданыпты деседі. Ал сөздік құрастырған Дальдың елу үш жыл бойына жинаған сөзі екі жүз мыңды құрайды екен. Бұл енді өте құнды еңбек қой. Он жеті томнан тұратын қазіргі академиялық әдеби тіл сөздігінде жүз жиырма бір мың төрт жүз сексен сегіз сөз бар екен. Ал, өндіріс, ғылым, мәдениет, тұрмыс тіршілігіне қатысты сөздерде қисап жоқ дейді біздің ғалымдар. 1953 жылы қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасауға кіріскенде Ғылым академиясының қорында жүз сексен мыңға жуық сөз болған екен дейді. Ал 1972 жылы оларды қайта тіркегенде сөз қоры көбейіп, екі миллион бес жүз елу мыңға дейін жеткен. «Ақ» сөзі жүз отыз түрлі мағынаға ие – Қалай, қайдан, қайтіп көбейтіпті, жаңсақтық жоқ па екен мұнда? – Мұның осынша сатыланып көбеюі қазақтың бір сөзінің бірнеше мағынаға ие екендігінде жатыр. Мысалы қазақтың «ақ» деген сөзі – жүз отыз түрлі мағынаға ие екен. Ұлты неміс, қазақстандық жазушы Герольд Бельгерді Орталық Комитетке Мищенко деген біреу шақыртыпты. Ол енді 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының ізі суымай, әлі басылмай тұрған кезі болса керек. Сол кісі айтыпты Бельгерге «қазақ тілінің қоры екі жүз сөзден тұратыны рас па?» деп сұрапты. Не деген ақымақтық бұл? Оған сондай деп ақпар берген ғой біреулер. Мищенко сияқты ноқайлар сондай өтірік ақпарға сенеді депті біздің Бельгер. – Аға қазақ халқының мәдениеті, дәстүрі бай деп жатамыз. Қазақтың келіндері үлкенге иіліп сәлем салады, ізет көрсетіп жатады. Бұл дәстүрімізге қалай қарайсыз? – Келіндердің қайын атаға, қайын ағаға тәжім етуі бұл енді керемет нәрсе. Бұл әдептің басы. Тұнып тұрған иба. Бұл мінез, аналық мейір, шапағат. Дәстүрдің әкесі – осы ғой. Қазіргі кейбір келіндер соғып өтеді ғой, сәлем салмақ түгілі. Бәрі сондай деуден аулақпын. Әйтсе де қолына стакан ұстап, «кел, аға соғыстырып қоялық» дейтіндерді талай көрдім. Солай да келін бола ма? Өзім бір нәрсеге таңқалатынымын. – Ол не нәрсе? Бала кезімде бір кемпір болушы еді. Басында үлкен кимешек тәріздес бас киімі бар. Біздің үйге күнара келіп тұрады. Келгенде бір тізерлеп тұрып менің әкеме сәлем береді. Үйден шыққанда айналып шықпайды, шегініп шығады. «Бұл кемпір кім?» деп кейін сұраймын ғой. Менің әкемнің немере інісінің бәйбішесі екен. Сонда біздің үйге келін ғой. Көрдің бе қандай тәрбие, қандай әдеп. Әйтпесе жасы да келіп қалған кемпір ғой. Сол уақытта мен көргенде жасы жетпістің шамасында болатын. Жалпы қазақтар бұрнағы кезде «Армысыз» деп

қолын көкірек тұсына қоятын. – Байқап жүрмін, сізде қол беріп амандаспайсыз... – Мен жалпы қол беріп амандасқанды ұнатпаймын. Бұл қол беру қайдан келді өзі? Біле білсең бұл үлкен апаттың алды. Бұл қол алу арқылы ауру таралады. – Апырай, ә? – Бірде қонаққа шақырып, үлкен бір дастарқанның ортасында отырдым. Барлығы өз орындарына жайғасқан. Әлі бастамай, келетін имамды күтіп отыр екен. Біраздан соң ол кісі де келді. Имам ішке кіргенде бәрі өре түрегеліп, оның қолын алып жатыр. Екі жаққа жайғасқан жұртпен тегіс қол алысып шықты. Төрде отырған маған келгенде, мен айттым «қолымды жуып келіп едім» деп. «Жоқ, менің де қолым таза, жаңа ғана мешіттен шықтым» деп ақталып жатыр ол. Мен бетіне тура қарап тұрып, «Мешітте қанша кісімен амандастың, оны білмеймін, ал мына жерде екі жүз адамға қол бердің, қайсысының қолы таза екеніне кепілдік бере аласың?» деп едім үндемей барып төрге жайғасты. Осындай тұтас ұлтқа тікелей зияны бар дәстүрлерді мүлде жоюдан қорықпау керек. 1954 жылы Кореяға іс-сапармен бардық. Төрт-бес айдай болдық онда. Бір күні жергілікті корейлік бізге өзінің өкпесін айтады. Біз олардың бетінен сүйіп амандасамыз, мына қытайлар бізді неге сүймейді деп. Қытайлар ешқашан кісі бетінен сүймейді ғой. Оларда сондай қатал тәртіп бар. Жалпы беттен сүю өте қауіпті нәрсе. Елдің терлеп тұрған бетінде не бар екенін сен қайдан білесің? Бетіне қонған көшенің шаң-тозаңын сен жалап аласың. Ол аузыңа кіреді. Аурудың бәрін осылай жан-жағыңа таратып жүресің. Бұдан кейін біздің халық кім көрінгеннің бетінен сүюді мүлде тыю керек. Әсіресе көпшілікте жағалай сүйіп шығу деген не сұмдық. Қытайлардың өсіп-өніп жатуының осындай сырт көзге елеусіздеу көрінетін себеп-салдарлары көп. – Біздің халықтың тәрбиесі ешбір елдің мәдениетінде жоқ десек те болады. Соның ішінде келіндерге қайта оралсақ. Қайын атасының, қайын ағасының, тіпті қайын сіңлілері мен қайын інілерін де өз атымен атамайды. Мұнда да тұнып тұрған тәлім, тәрбие, тағылым бар емес пе? – Әрине мұның өте дұрыс. Жалпы бізде «ат тергеу» деген нәрсе бар. Әсіресе әйелдерге көбірек қатысты нәрсе бұл. Қазақ халқында өзің айтпақшы басқа ұлтқа ұқсамайтын ерекшеліктер көп. Біреуі осы – қазақ әйелдерінің ат тергеуі. Қайын ата мен қайын ененің жөні бір бөлек. Қайын ағасының атын атамайды, қайын інісінің де атын атамайды. Барлығына өзі ат қойып алады. Біздің қазақ үлкенге білдірген өнегесі ретінде атын атап шақырмайды. Жәке, Сәке дейді. Аға дейміз, әпке дейміз, мұның бәрі құрметтен туындаған нәрсе. Мына біздің батыс жақта Көтібар деген батыр өткен. Сол кісіні келіндері қалай атағанын білесің бе? – Білмедім? – «Өзінде бар да, басқа да жоқ қайнағам» деген. Сол секілді бұрынғы келіндер «тентек», «тетелес», «еркем», «кенже» деп қайнылары мен қайын сіңлілеріне өзінше ат қойған. Бұл не? Бұл әдептің басы. Осы ғажап әдеп-ғұрыптан қол үзіп бара жатырмыз ғой қазір. Бұл «ат тергеу» зерделей түссең өз алдына үлкен ғылым. Әдет-ғұрпымыздың ішіндегі ең озық салттың бірі осы. Мұны тереңірек зерттеу керек. Өте керек нәрсе халқымызға. Мұндай мәдениет ешбір ұлтта жоқ. Тек бізде ғана бар. «Ат тергеуді» осы күнгі ұрпақтың санасына сіңдіруіміз керек.

Осы материалдар Қасымхан Бегмановтың “Этнографпен әңгіме” атты еңбегінен алынды.

Ө. Болғанбаев қазақ тілінде фразеологизмдерді сөз табына қатыстылығы жағынан негізінен төрт топқа бөліп қарастырады да, қара көлеңке атауын заттық мағыналы фразеологизмге, ал құлқын сәріде атауын үстеу мағынасындағы фразеологизмге жатқызады (Болғанбаев, 1987). Фразеологиялық байлаулы мағынаға түсінік бере келе ол осы құлқын сәрі тіркесі жайлы мынадай ой айтады: “Қазақ тілінде “құлқын” деген сөздің тура мағынасы “ындын” деген ұғымды білідреді. Осыдан “құлқыны құрыды”, “құлқынның құлы” деген фразеологиялық тіркестер жасалған. Ал “құлқын сәрі” деген тұрақты сөз тіркесінің құрамындағы “құлқын” сөзі тура мағынасынан бір жола ажырап, “өте” “тым” деген фразеологиялық байлаулы мағынаға тек “сәрі” деген сөзбен тіркескенде ғана ие болады (Болғанбаев, 1987).

М. Томанов тәулік кезеңдері атауларына қатысты фразеологизм сөзін қолданбайды, сөз тіркестері деп көрсетеді. Өзінің “Мезгілдік қатынастағы егістікті сөз тіркестері” атты мақаласында сондай тіркестерді төрт топқа жіктейді. Төртінші топ жайлы былай деп жазады: Сонымен бірге тұрақты сөз тіркестердің бір тобы мезгілді кез, уақытқа тән айырым белгі, қасиет, сын-сипат арқылы айқындайды (Томанов, 1988)

Академик Р. Сыздық мынадай пікір білдіреді: “Жалпы тілдік норма тұрғысынан алғанда, сөздің “лексикалық мағынасы” деген болады, ол – сол сөз білдіретін негізгі мағына, номинативті мағына. (Қазақ тілінің түсіндірме, 1978:311). Бұл сөздің “Күн” планетасына қатысты туған “таңның атуы мен күннің батуы аралығындағы уақыт, күндіз” және “24 сағатқа тең уақыт, күндіз” және “24 сағатқа тең уақыт, тәулік” деген 2-3 мағыналарын да “лексикалық мағына” деуге болар, әлде оны негізгі лексикалық мағынадан өрбіген “қосалқы лексикалық мағына” дейміз бе, қысқасы, ең түпкі мағына мағынадан туындағандар.

Қазақ тілінде өзге де тілдердегі сияқты ай, күн, жер, бас, көз, қол сияқты көптеген сөздердің бірнеше мағынада жұмсалатындығы белгілі. Олардың біреуі негізгі лексикалық не жоғарыда көрсеткеніміздей, негізгіге жуық мағына болады да, қалғандары не ауыспалы, не стильдік (контекстік), не тіркесімдік т.т мағыналары болады. Айталық, күн сөзін “уақыт, мезгіл, дәуір, кез” мәнінде (бұл күнге аман жеттім дегендегі сияқты) немесе “өмір тіршілік” (бұрынғы күнім бе еді? дегендей), “ауа райы, табиғат құбылысы” (бүгінгі күн ыстық дегенде) сияқты мағыналарда қолданылғанда, күн деген сөздің ауыспалы мағыналарын пайдаланамыз. Ал күн батты сияқты тіркесте күн сөзі “планета” деген мағынасында қолданылып тұрған тәрізді болғанымен, бұл тіркесте ол мағына мүлде жоқ, алдымен, күн планетасы күнді айналғанда, күн көрінбейтін кез туады, екіншіден, әңгіме бұл жерде тіпті күн планетасы туралы емес, қараңғы шақтың түсе бастаған, тәуліктің бір кезеңінен екіншісіне көшкені туралы, демек, осы тіркесте күн сөзінің мағынасы жіпсіз байланып тұр, тіркетің әр компоненті (күн, бату) өздерінің негізгі мағыналарынан айырылып, тек бір біріне қосақтаған түрінде басқа бір мағына беріп тұр.

Тәулік кезеңдері атауларын толығырақ қарастырған ғалым – Н. Уәли (Уәли, 2025). Олар таң, сахар, сәске, түс әлеті, талма түс, түс қыңды, бесін сөздерінің айналасына топтастырылған бірнеше атаулар. Н. Уәли атаулардың шығу төркініне, ауыз әдебиетіндегі қолданылу ерекшеліктеріне көбірек көңіл бөледі. 2004 ж. осы автордың жоғарыда аталған тіркестерді негізге ала отырып кеңейтілген мақаласы шықты. Бұл автордың таңдағмалы ғылыми жинақтарында бар. Бұл мақаласында Н. Уәли тәулік кезеңдерін концептімен байланыстырып мынадай пікір білдіреді: “Ақиқат өмірдегі күн, түн, таң, кеш, түс т.б. тәрізді құбылыстар, түптеп келгенде, “концептілер” түрінде жүйеленген жалпы адамзаттық білім. Ал осы концептілер жеке сөздер, фразеологизмдер, тұрақты теңеулер мен образдар, мақал мәтелдер тәрізді күрделі тілдік таңбалар арқылы объективтенгенде, олардың құрылымында ұлттық нышаны бар компоненттер айқын байқалады” (Уәли, 1984). Н. Уәли талдағанда тәулік кезеңдері атаулары: таң, таң атқанда, таң құланиектенгенде, таң бозарып атқанда, таң сімірі, ереуіл таң, көгалаң таң, рауан таң, сабах, сахар, құлқын сәрі, памдат уақытында, сәскемәл, сәске, ерте сәске, ұлы сәске, қан сәске, сиыр түс, қозы түс, түс әлеті, түсімәлі, талма түс, талмау түс, анық түс, таңдай тал түс, шалқар түс, талықсыған тал түс, түс қия, бесін, айна бесін, қожа бесін, екінді, намаздыгер, іңір, іңір қараңғысы, намазшам, ақ сам батпай, құптан мезгіл, марқа туған, түннің бір ұйқысында, түннің екі ұйқысында, түн жарымда, түн ортасы ауған кез, жеті түнде, таңға бір ұйқы қалғанда, таң қараңғысы.

Е. Жампейісов қазақ халқының этномәдени лексикасына арналған еңбегінде М.Әуезов шығармаларындағы тәулікке қатысты атауларды тізімге қосқан. Олардың ішінде бесін екінді атауларына жеке тоқталған. Бесін кезін түстен кейінгі сағат екі шамасы деп есептейді. Бесіннен оның түрлері кіші бесін, құлама бесін, қожа бесін тарағандығын

айтады. Бесін түстен кейінгі уақыттың бірінші жартысын қамтиды. Ғалымның талдауына сәйкес екінді құлама бесін және ұлы бесіннен кейін орналасады және түстен кейінгі сағат төрт шамасын білдіреді. Екінді түс кейінгі уақыттан бастап таң атқаннан бастап күн батқанға дейінгі аралықты екіге бөлетін сағат деп түсіндіреді. Автор екіндіні түстен кейінгі уақыттың екінші бөлігі екендігін дәлелдейді (Жампейісов, 1989).

Е. Жампейісов «Термины народной метрологии» деген қосымшасында тәулік мезгілдерін білдіретін төмендегідей бірқатар тіркестерді жинақтаған: бесін, кіші бесін, құлама бесін, бие байлар кез, бозторғай шырылдайтын кез (бозтарғай шырылдамастан тұрып), екінді, екінді мен ақшам арасы, екінті, екінті- ақшам арасы, жеңіл бір ұйқының шамасы (таңға жеңіл бір ұйқының шамасындай қалғанда), кешкі жылқы суға келетін кез, күйін түс ауа (күйін түс ауа қымызға қанып), қас қараюға айналған уақыт, қозы жамырап жатқан кез, қой қоралаған мезгіл, құланиек (құланиекте ішіп шыққан шайдан соң), құлқын сәрі (құлқын сәріден бері), найза бойы (күн найза бойы көтеріле), намаздыгер шақ (намаздыгер шағында), намазшам (талма-талтүс шағында), тал түс (тал түсте), тапа-талтүс, түс қия берген кез, түстік мезгіл, ұлы сәске, шаңқай түс, ымырт жабылған кез (Жампейісов, 1989).

Осы тақырыпқа қатысты Г. Смағұлованың пікірлеріне жеке тоқталуға болады. Тәулік кезеңдері атауларын бұл автор фразеологизмдер тұрғысынан қарастырады да және кешкі уақытты бейнелейтін мағыналардың тізімін береді. Мысалы, кешкі уақытқа қатысты он алты тіркес берілген (Смағұлова, 1998: 285).

Тәулік кезеңдеріне арналған журналист С. Шүкірұлының 1978 жылғы мақаласын да қарастырдық (Шүкірұлы, 1978). Ол өзге авторларда көп кездесе бермейтін таңғы ұйқы, жылқының таңғы жусауы, мал өрмей, мал өрістен қайта, мал қоралана, күннің қызылы сөне, шам жаға, мал жатпай, жұрт көзі ұйқыға тіріле, бір ұйықтап оянған шақ, тәтті ұйқыға енген кез сияқты

Шығыстанушы Б.Қиянатұлы “Қазақ халқының дәстүрлік өлшемдері” атты мақаласында бірқатар тәулік кезеңдерін тізіп шыққан. Олардың ішінде таң шеті сөгіле, бозторғай шырылдайды, түс сияқты атаулар бар (Қиянатұлы, 1995).

“Қазақ тіліндегі халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты” диссертациясында Қ. Аронов 21 тәулік атауын береді. Олардың ішінде көзге түсетіні шабдар сәске атауы. «Күннің қозғалысын бақылай отырып, халқымыз уақытты айырған. Қазақ тіліндегі таң қылаң берді, таң сыз берді, таң сібірледі, таң арайланды, таң құланиектенді, күн найза бойы көтерілді, күн арқан бойы көтерілді, кіші сәске, сиыр сәске, шабдар сәске, сәске, қан сәске, ұлы сәске, шаңқай түс, түс ауды, күн төбеден ауды, күн еңкейді, күн ұясына қонды, күн қызарды, күн батты деген сөз, сөз тіркестері бір тәуліктің күндізгі мерзіміндегі тікелей күннің аспандағы қозғалысымен байланысты шыққан халқымыздың өзіндік уақыт өлшемдерінің атаулары. Жалпы қазақ тіліндегі көптеген күнтізбе атауларын күннің қозғалысымен байланысты шыққан деп айтуымызға болады» (Аронов, 1992).

Қазақ тілінде мезгіл атауларына уақыт концептісіне тәуелді барлық тілдік бірліктер жататын болса, бір тәулік ішіндегі мезгілдік атаулардың да өзіндік ерекшеліктері, әрбір секунд пен минуттың, әр жарты сағаттың, бір сағаттың, жарты тәуліктің, бір тәуліктің ширек уақытының атаулары бар. Ұлттық таным негізінде жасалған тілдік бірліктер мен тілдік оралымдар қазақтың бүкіл болмысымен, дүниетанымымен қабысып жатыр деуге де болады. Демек, тәулік кезеңдерін мерзімдеуде де қазақтың өзіндік ұстанымдары болған.

– Қазақ халқының тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас. Жыл маусымдарымен санаса отырып, бойлық бойынша көшіп-қонуға бейімделген (Бегманов, 2010).

Ойын атаулары. Зерттеушілердің деректеріне қарағанда, қазақтың ұлттық ойын-сауық, дене шынықтыру, ұлттық спорт түрлері 500-дей кен. Соның ішінде ұрпақ

тәрбиесіне тән балалар ойыны өте көп (Бегманов, 2010).

Қазақ халқында жылқыны бағып-қағуға, қазанатқа, жорға мен жүйрікке, бапқа, мініп-түсуге, атой, атойнақ, атпен ойналатын ойындарға байланысты аса мол атаулар мен сөз тіркестер қоры жатыр.

Ат жарыс – әдеттегі ас пен тойда, мерекелі күндерде болатын ат жарыстар. Ат саны, жер қашықтығы әртүрлі, ол шектеусіз де болуы мүмкін. Оның ішінде құнан, тай, түйе жарыстары да бар. Жорға салыстыру да бар. Күндеп, апталап, айлап шауып өтетін қашықтық та болады. Сондықтан бәйгенің шарттары өте көп.

Атойнақ – ерлі-ерсіз, ат үстінде қамшы, сойыл, шоқпар, найза, сүңгі, сере, қайытпкел, қылыш сияқтылармен ұру, соғу, ілу, сүңгу, шаншу, түйреу, шабу, серте кезеу, сілтеу, сермеу, лақтыру кезінде дәлдік, шеберлікті де ат үстінде көрсету;

Атойнақ – аттылы, жаяу, бұғалық, шалма, құрық, тұзақ секілділермен асау ат немесе адамды ұстау;

Атойнақ – ерттелген, жайдақ мінілген аттың үстінен тиын, теңге, лақ, серкеш, серке, тайынша ілу. Тайынша мен жабағының бірін тірідей өңгеріп, меншіктеп кету;

Атойнақ – жекпе-жек жақ тарту, көкпар алу, додаға салу, лақ тастау, мүше алу;

Атойнақ – жекпе-жекке шығып құр қол тартысу, аударысу, ат жалын құштыру, ер артына түсіру, айқасу, сайысу;

Атойнақ – жайдақ ат, жайдақ өгіз, адамды адам мініп тартысу, аударысу;

Атойнақ – ат ілестіру, ат шақыру, ат өзінің иесіне ара түсу, ат секірту, ат қарғыту, ат малтыту, жанып тұрған оттан, өрттен ат өткізу, ат жатқызу, тұрғызу, тастаған жерде байламай тұру, ат жатырқату;

Атойнақ – қыз бөрі, Қыз қуу (Бегманов, 2010).

Атойнақ – метафоралы тұрғыда алғанда, қазіргі тілімізде үдің астаң-кестенін шығару да атойнақ деп аталып жүр.

Қазақтың ұлттық спортына – атой, атойнақ, ат ойындары мол үлес қосады. Егер белгілі орындар қолдап, қуаттап демеу берме, қазақтың ат спортын жан-жақты дамытуға болар еді.

Жастар «айгөлек», «шешеке», «ақсүйек», «қуаласпақ», «ақсандық-көксандық», «белбеутастар», «соқыртеке», «қасқұлақ» секілді ойындарды күн санап бірнеше күн қатарынан ойнаған. Асық, дойбы, тоғызқұмалақ сияқты ұтыс ойындары жақ-жақ болып дүрілдеген. Орда басында өткен ең думанды қызық – ат шабыс, жорға салыстыру, лақ тарту, таған ойнау, атпен жүріп допты таяқпен қуалау, балуан түсу болады да, оған ат жалын тартып мінетіндер түгел қатынасады (Бегманов, 2010).

Қазір ұлттық ойындардың барлығы жоғалды. Көбі қағаз бетінде болмаса, қолданыста жоқ. Осының бәрі – ұлттық дәстүрді жоғалту деген сөз. Ұлтты жоғалту деген сөз. Менің қолымда спорттың үш жүзден астам түрі бар. Мен көптеген спорттың түрін ұсынып отырмын. Басын көтеріп, құлағын түріп тыңдаған ешкім болмады. Спорт министрлігі де жұмған ауыздарын ашар емес. Мемлекеттің ақшасын алады, бірақ өзге елдің спортын дамытуға жанын салады. Қазақтың өз спортын жандандыруға келгенде көңіл аудармайды (Бегманов, 2010:108).

Адамның шығармашылық еңбегімен, қолымен жасалған заттық және рухани шындық, «артефакті» – деп аталады (табиғи жасалған). Сонымен, артефакті – заттық немесе рухани бағалылығымен құнды. Ол – табиғи емес, табиғат жасамаған, бұл үшін сапалы заттық материалдың нысанын, энергиясын, табиғаттың шикізатын қолданып, табиғаттың заңымен келісе отырып қимылдайды. Жіті байқаған кісіге адамның өзі артефакті класына жатады екен. Бір жағынан табиғат эволюциясының жемісі, табиғи өткен жолы бар, заттық тіршілік сияқты өмір сүреді, тіршілік етеді, ол – рухани және әлеуметтік тұрғыда өмір сүреді, жаратушы сияқты өмір сүреді, қимылдайды, рухани байлықтың тұтынушысы және тасушысы болып табылады, сол сияқты табиғат «өзінен-

өзі» жасауға қабілеті жоқ екендігі байқалады. Сонымен адам табиғаттың баласы ғана емес мәдениеттің де құлы, қаншама биологиялық тіршілік болса, соншама әлеуметтік, ал оның табиғаты қаншама заттық болса, соншама рухани болады. Адам өзі табиғаты жағынан сапалы табиғаттың өзінікі болып табылады, заттық бәрінен бұрын биологиялық-физиологиялық болса, сол сияқты рухани, заттық емес, неғұрлым жетілген мәдениетімен және интеллектуальді еңбегімен, көркемдігімен, ғылымилығымен немесе техникалық шығармашылығымен белгілі болады. Бұнымен бірге адам өзінің табиғаты жағынан рухани – заттық тіршілік иесі, ол заттық мәдениеттен нәр алатын сияқты рухани мәдениеттің де артефактісі. Материалдық қажетін өтеу үшін ол – тамақты, киімді, үй-жайды, техниканы, материалды, ғимаратты, кешенді, құрылысты, жолды т.б. тұтынады және жасайды. Өзінің рухани талғамын өтеу үшін ол – көркемдік құндылықтарды, адамиеттік, эстетикалық талғамды, саяси, идеологиялық және діни мұраттарды, ғылым мен өнерді жасайды. Сондықтан да адам шығармашылығы барлық каналдармен заттық сияқты рухани мәдениет те жан-жаққа тарайды. Мінеки, біз адамды межелі, жүйелі қалыптастырушы фактор ретінде, мәдениетті дамытушы ретінде қарастырамыз. Адам мәдениетті жасайды, қайтадан жасайды және де өзінің дамуы үшін пайдаланады. Табиғи әлемнің, «мәдениет әлемі» – деп аталатын «екінші табиғат», «табиғи жасалған» адам өмір сүретін, архитекторы да, құрылысшысы да адамның өзі. Бұл - адам аяғы баспаған планетадағы шындық. Бұл – адам өмір сүріп отырған уақытқа дейін созыла беретін ащы шындық. Адамның объективті бағалы шындығы оның шығармашылығының тұтастығымен байланысты. Оның бағалылығы жүйелі мәдениеті типтенеді де негізгі үш бағытта жүреді: генезистік, құрылымдық, функционалдық. Генезистік және даму мәдениеті тұтас үрдіс ретінде өзінің бойында өткен құндылықтарды сақтап, қабылдап, трансформациялайды және құндылықтарды байыта отырып материалдың негізі ретінде мәдениетті болашаққа жеткізеді.

Осындай бір кездері құнды саналған, бірақ қазір қолданыста жоққимыл, әрекеттер мен олардың атайтын тілдік бірліктері қазақ тілінде қолданылмайды.

Енді біз қасқыр аулаудың түрлері туралы баян қылайық. Қазақтар қасқырды аулауда әртүрлі шырғалар қолданған. Соның бірі – жемтік шырға. Далаға жемтік тастайды да, соның қасына қақпан құрады. Қасқыр жемтіктің қасына келіп, айналшықтап жүріп, қақпанға түсіп қалады. Екіншісі – арқан шырға. Бұталардың арасына әрбір жеріне қызыл-жасыл шүберек байланған арқан керіп тастайды. Ұзын арқанның бір ұшында мылтық ұстап бір аңшы отырады. Ал ар жағынан екінші адам қасқырды қуалайды. Қасқыр ешқаша арқаннан қарғып не немесе астынан өтпейді, жағалап жүре береді. Жағалап барып, мылтығы бар адамның үстіне келгенде, аңшы атады да тастайды.

Қасқырды умен де аулайды. Даладағы жемтікке у сеуіп, сол арқылы да алуға болады. Қасқыр аулаудың «қода шырға» деген төртінші түрі бар. Жуанырақ шыбықтан бітеу шарбақ тоқылады. Соның ішіне лақ байлайды да, қасына шөбін тастайды. Шарбақ жерге қағылған қазыққа мықтап байланады. Жалғыз лақ айдалада қорқып, маңырап дауыс шығара береді. Шарбақтың бір бүйірінен кішкене қылып есік жасайды. Есік ашық болады. Лақ ішкі бөлмеде болғандықтан, шығып кете алмайды. Есік қасқыр сиятындай болады да, барған сайын тарыла береді. Қасқыр лаққа қарай ұмтылғанда тұмсығы немесе басы тиекке тиеді. Денесі тиекке тигенде артындағы есік жабылып қалады. Сөйтіп қасқыр лақты жеймін деп, өзі қуысқа қамалады (Бегманов, 2010:116).

Қасқырды «қармақ шырға» арқылы аулайтын тағы бір түрі бар. Кәдімгі балық аулайтын қармақ сияқты, бірақ одан мықтырақ. Оны мықты жіпке немесе шынжырға байлайды. Қармаққа тышқан немесе күзен сияқты кішкене аңдарды іліп, жіптің екінші ұшын көрсетпей байлап қояды. Қасқыр қармаққа ілінген жемді қарғып барып алатындай болуы керек. Салбырап тұрған тышқанды қарғып барып асап кеп алғанда қармақ қасқырдың аузына ілінеді де қалады.

Содан кейін қазақтар далада қасқыр болып ұлиды. Оны естіген қасқырлар сол маңға жиналады. Сөйтеді де, адамға қалай жақындап келгенін білмей қалады. Аңшы тарс еткізіп, атады да тастайды. Мұны «ұлып аулау» дейміз.

Қасқырды итпен де аулайды. ...бірақ қасқыр аулайтын иттер қазір жоқтың қасы (Бегманов, 2010).

Жаңа, таңсық атаулар. «Қазақ тілінің дертіне бір тамшы ем іздедік. Бұл бағытта, көбінесе, баспа бетін көруге жолы болмаған, сан-санақсыз түкпір мен елеусіз күл-қоқыс арасында шашылып, тозып, жоғалуға бет алған, әдеби айналымға кіре қоймайтын атаулар мен тіркестерді газет-журнал арқылы көрсетіп, жас ұрпаққа үйретуді қолға ала бастаған едік. Енді бүгін там-тұмдап жазғанымыз болмаса, көлемді дүниені жарыққа шығаруға мүмкіндік жоқ» (Бегманов, 2010).

Алтын, күміс, асыл тастар мен меруерт, маржаннан жасалған, мойынға асуға лайықталған мойынсаларды қазақтар «алқа» деп атайды (Бегманов, 2010).

Алтын, күміс, асыл тастардан жасалған сырғаларды татарлар «алқа» дейді. Үлкенді-кішілі кейбір мүлік-бұйымдардың сыртынан кигізіп бекітетін шығырық, балдақ, сақина, білезік, белдік, белбеу, шеңбер, кепсер, жіпше сияқты атаулардың түп-төркіні «дөңгелек», «алқа», «сақина», «балдақ» дегенді ұқтырады (Бегманов, 2010).

1940-1949 жылдар арасында жоңғар қазақтары Гоминдаң империясына қарсы Ұлт-азаттық күреске аттанды. Осы бір мазасыз жылдар мен күндердің кейбір сәттерінде адамдарды аз да болса тынықтыру қажет бола қалады. Сондай сәтте жауынгерлерге он-он бестен «аалқаланып» жата қалуға бұйрық беріледі. Олар әдеттендірілген шарт бойынша, сол жақ иығын астына алып, бетін сыртқа, ту сыртын ішке беріп, бірінің тізесіне бірі бас қойып, ұршықтай дөңгеленіп жата қалады. Қарулары оң иығында асулы, оң қолымен қару дүмін бауырына ұстайды. Аттары бет алдында қаңтарулы, шылбырлары әркімнің өз астына басулы. Мұндайда аттар да алқаланып, қораланып тұра қалады. Жаяу жорықта да осылай алқаланып жатып, жиырма-отыз минут тынығады. Дыбыс шығаруға болмайтын қауіпті жерде «алқаланып» жатудың пайдасы – ешкімді де түртіп жұлқылап оятпайсың. Аттануға бұйрық берілгенде кім бұрын ұшып тұрса, соның тізесіне қойылған бас жерге сылқ ете қалады. Шошып ояңған ол бірден атқа қонады. Сол бір дүрбелең жылдар, мазасыз күндер, қауіпті сәттерде жиырма-отыз минут көз шырымын алу үшін «алқаланып» жата қалуды әскери тірлікте біз де пайдаланып едік.

Ал «Алқақол сұлама» да дәл осы мазмұндас. Бала-шаға, кемпір-шал, ақсақ-тоқсақ, аш-жалаңаш, жылау-сықтау, у-да-шу, налу-күңірену, ойбай-аттан, Алла-тәңір, қарғау-сілеу – бәрі-бәрі болуы шындық. Шұбырған қалың елдің есі кіресілі-шығасылы күй кешуі де анық. Мұндай заманақыр сәттерде адамдар бір-бірінен адасып, айырылып қалмау үшін қол ұстасып, жетектесіп, отырса-тұрса, жатса, ұйықтаса, біріне-бірі көз-құлақ бола өмір өткізуге мәжбүр болған шығар. Шаршап-шалдығып келіп шалқалай сұлаған адамдардың қолдары айқасып қалуы, тіпті әдейі қол айқастырып жатуы да ғажап емес. Бір рет емес, бір күн емес, жылдарға созылған «Ақтабан шұбырынды» кезінде қалың елдің басынан өтіп жатқан ауыр өмір көрінісін ел аузында «Алқақолсұлама» атаған шығар, бәлкім. Немесе қолдасып, қол ұстаса сұлаған желілі суретті өз көзімен көрген Қожаберген жырау әдейі «Алқақол сұлама» деп ат қойып, айдар тағып жазған шығар деген ойдамын. Қалай да «Алқакөл» де, «Алакөл» де емес, шын мәнісінде «алқақол» болуы анық (Бегманов, 2010).

Жүріс атаулары. Бой бермей сытылып кеткен тарғыл бұқаның солқылдақ желісі, бүйірінің бүлкілі қандай?! Аса бір жан күйзелісін кешірген кейуана жнуар ышқына мөңірейді-ай! Одан кейін солқылдақ желіс, жанкештілік сарын жалғасады.

Жыр атаулары. Қазақтың ән, күй, жырлары сансыз көп. Солардың ішіндеел аузынан түспей келе жатқан – жөргек жыры, бесік жыры, жар-жар, көрісу, сыңсу, беташар, жоқтау, гөй-гөй, бәдік (мал дертін көтеру), телу (төл телу), жарапазан, тағы басқа жырлар

мен күйлердің авторлары жоқ. (Бегманов, 2010).

Жағда Бабалықұлы – этнограф, тілдік мұраны этнос мәдениетімен тұтастыра қараған, ұлттық тілді ұлт нәрімен ұштастыра зерделеген қазақтың біртуар азаматы. Жағда Бабалықұлы көкірегі ояу, көңілі сергек, халқымыздың арғы-бергі тарихына жетік, ұлттық құндылықтарымызға қай уақытта да жанашыр, көрген, білген, түйгендері аса мол, шежірелі, қазыналы қарттарымыздың бірі.

Абыз қарт туралы көптеген жақсы сөздер айтуға болады. Оның біз білмейтін көптеген қырлары бар. Бізге белгілі болғандай, ең бірінші, Жағда Бабалықұлы – этнограф. Ол халықтың ұлттық мұрасын көзінің қарашығындай қарауылдап, оларды жіпке тізгендей қағаз бетіне түсірген.

Қорытынды

Бұл зерттеудің болашақта бір ғана этнограф-ғалымды ғана зерттеп қана қоймай, қазақтың ұлттық тіліне қосар үлесі мол деуге болады. Жалпы зерттеулерімізді қорытындылай келгенде, этнолингвистикалық тілдік бірліктерді жіктей келгенде, мынадай топтарды көрсетуге болады.

- 1) адамның жеке басына қатысты атаулар;
- 2) ауру-сырқау атаулары;
- 3) тағам атаулары;
- 4) төрт түлік мал атаулары;
- 5) өлшем атаулары;
- 6) туыстық атаулар;
- 7) жан-жануар, хайуан атаулары;
- 8) жаза түрлері мен атаулары;
- 9) киіз үй жабдықтарының атаулары;
- 10) мата, төсеніш атаулары;
- 11) шаш, жүн-жұрқа, түк атаулары;
- 12) киім түрлері мен атаулары;
- 13) құс атаулары;
- 14) әдет-ғұрып, салт-дәстүр атаулары;
- 15) ит атаулары;
- 16) адамның жас атаулары;
- 17) қару-жарақ атаулары.

Осы лексика-семантикалық топтар этнографтың өмір бойы жинақтаған тәжірибесін этнолингвистикалық жағынан сипаттап берері сөзсіз.

Сонымен қатар кейбәр қосымшалардың да атау тудырудағы рөлі ерекше екендігін де көруге болады. Бұл қазақ тілінің сөзжасам саласы үшін өте маңызды, ой салар дерек деуге болады. Атап айтар болсақ, сықаққөй, аңкөс, қолөткі т.б.

Этнограф қазақ тілінің байлығын ел аузынан жинау әдісін ұсынады. Осы әдісті біз де қабылдап, қазыналы қарттарымыз бен шежірелі даналардың бар кезінде ұлттық тілдің қаймағын жинап алып, сөздік қорымызға қосу керек.

Жағда Бабалықұлының мұралары тіліндегі жаңа тілдік атауларды жинақтап, оларды мүмкіндігінше, қолданымдық деңгейін, дәрежесін ескеріп, қолданыс аясын кеңейту керек.

Әдебиеттер тізімі

Аронов, Қ. (1992). *Қазақ тіліндегі халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты* [Филол.ғыл.канд.дис.] Алматы.

- Бегманов, Қ. (2010). *Этнографпен әңгіме*.
Болғанбаев, Ә. (1998). *Қазақ тілінің лексикологиясы*. Мектеп.
Жанпейісов, Е. (1989). *Этнокультурная лексика казахского языка*.
Ивукина, Е.С. (2022). *Этнолингвистика: современное состояние и перспективы*. В *Актуальные вопросы лингвистики, межкультурной коммуникации и методики преподавания иностранных языков в вузе: Материалы V Международной научно-практической конференции* (с. 130–134). Изд-во УМЦ УПИ.
Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (3-том). (1978). Ғылым.
Қиянатұлы, Б. (1995, 2 маусым). Қазақ халқының дәстүрлік өлшемдері. *Ана тілі*.
Маслова, В.А. (2004). *Культурно-национальная специфика русской фразеологии*. Языки славянской культуры.
Мыңжасарқызы, Д. (2012, 22 қараша). Бабалықұлы Ж. *Түркістан*.
Смағұлова, Г.Н. (1998). *Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері* [Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация].
Толстой, Н.И. (1995). Язык и культура. В *Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике* (с. 27–40). Индрик.
Томанов, М. (1988). *Қазақ тілінің тарихи грамматикасы*. Мектеп.
Уәли, Н. (2025). *Тілтанымдық зерттеулер (2-кітап)*. Асыл ЖК.
Шүкірұлы, С. (1978, 24 ақпан). Балама сөз байлығы. *Қазақ әдебиеті*.
Peeters, B. (2016). Applied ethnolinguistics is cultural linguistics, but is it cultural linguistics? *International Journal of Language and Culture*, 3(2), 137–160.
Riley, P. (2007). *Language, culture and identity: An ethnolinguistic perspective*. Continuum.

References

- Aronov, K. (1992). *Qazaq tilindegi halyqtyq kosmonimderding etnolingvistikalyq sipaty* [Ethnolinguistic nature of folk cosmonyms in the Kazakh language] [Candidate of Sciences dissertation, Philology].
Begmanov, K. (2010). *Etnografpen suhbat* [Interview with an ethnographer]. Dastur.
Bolganbayev, A. (1998). *Qazaq tilining leksikologiyasy* [Lexicology of the Kazakh language]. Mektep.
Qazaq tilining tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Vol. 3). (1978). Gylm.
Ivukina, E.S. (2022). Etnolingvistika: Sovremennoe sostoyanie i perspektivy [Ethnolinguistics: Current state and prospects]. In *Aktualnye voprosy lingvistiki, mezhkulturnoy kommunikatsii i metodiki prepodavaniya inostrannykh yazykov v vuze: Materialy V Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii* (pp. 130–134). UMC UPI Publishing House.
Kiyanatuly, B. (1995, June 2). Qazaq halqynyn dasturlik olshemderi [Traditional measures of the Kazakh people]. *Ana tili*.
Maslova, V.A. (2004). *Kulturno-natsionalnaya spetsifika russkoy frazeologii* [Cultural and national specificity of Russian phraseology]. Yazyki slavyanskoy kultury.
Mynzhasarkyzy, D. (2012, November 22). Zhagda Babalykuly. *Turkistan*.
Peeters, B. (2016). Applied ethnolinguistics is cultural linguistics, but is it cultural linguistics? *International Journal of Language and Culture*, 3(2), 137–160.
Riley, P. (2007). *Language, culture and identity: An ethnolinguistic perspective*. Continuum International Publishing Group.
Shukiruly, S. (1978, February 24). Balama soz bailygy [The richness of alternative vocabulary]. *Qazaq adebieti*.
Smagulova, G.N. (1998). *Magynalas frazeologizmderdning ulttyq-madeni aspektleri* [National-

cultural aspects of synonymous phraseologisms] [Doctoral dissertation, Philology].

Tolstoy, N.I. (1995). *Yazyk i kultura* [Language and culture]. In *Yazyk i narodnaya kultura: Ocherki po slavyanskoy mifologii i etnolingvistikе* (pp. 27–40). Indrik.

Tomanov, M. (1988). *Qazaq tilining tarihi grammatikasy* [Historical grammar of the Kazakh language]. Mektep.

Uali, N. (2025). *Tiltanymdyq zertteuler* [Linguistic research] (Book 2). Asyl ZHK.

Zhanpeisov, E. (1989). *Qazaq tilining etnomadeni leksikasy* [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language]. Nauka.

G. Shoibekova

Kazakh National Women's teacher training University,

Almaty, Kazakhstan.

(E-mail: shoybekova.g@qyzpu.edu.kz)

Influence of the ethnographic heritage of Zhagda Babalykuly on the expansion of the language area

Abstract. The article examines aspects of the ethnographic heritage of Zhagda Babalykuly related to language. From this article it is clear that Zhagda Babalykuly is a scientist who contributed to the development of the language of the Kazakh people after independence, the revival of its lost traditions and, thus, the return of Kazakh names to the language. It is shown that ethnography explained the revival in the Kazakh vocabulary of unforgettable concepts created together with culture and genes. At the same time, the fact that the ethnographic sketches themselves are provided with frames and scenarios can be explained by their interpretation.

When presenting the main ideas of Babalykuly, theoretical ones are carried out (analysis, synthesis, generalization, systematization, grouping, selection).

As a result of the study, the collected ethnographic heritage of the scientist was divided into several semantic groups, an appropriate analysis was carried out and conclusions were drawn. Looking at these classified semantic groups, we see that the scope of the ethnographer's ethnographic research was wide. The practical value of this article is that a dictionary can be created from words added to the vocabulary so as not to lose the vital knowledge of the Kazakh people from a linguistic point of view, and also to connect the language with the worldview of the people - this shows the great intelligence of the people.

For the study, we used a conversation between K. Begmanov and an ethnographer entitled "Ethnographpen Angime" and the thoughts expressed in it.

Keywords: ethnography, personalities, vocabulary, indigenous words.

Г.Б. Шойбекова

Казахский национальный женский педагогический университет,

г. Алматы, Казахстан

(E-mail: shoybekova.g@qyzpu.edu.kz)

Влияние этнографического наследия Жагда Бабалыкулы на расширение языкового ареала

Аннотация. В статье рассматриваются аспекты этнографического наследия Жагда Бабалыкулы, связанные с языком. Из данной статьи видно, что Жагда Бабалыкулы – учёный, внесший вклад в развитие языка казахского народа после обретения независимости, возрождение его утраченных традиций и, таким образом, возвращение

казахских названий в язык. Показано, что этнография объяснила возрождение в казахской лексике незабываемых понятий, созданных вместе с культурой и генами. В то же время тот факт, что сами этнографические этюды снабжены рамками и сценариями, можно объяснить их интерпретацией.

При изложении основных идей Бабалыкулы осуществляется теоретический (анализ, синтез, обобщение, систематизация, группировка, отбор).

В результате исследования собранное этнографическое наследие ученого было разделено на несколько смысловых групп, проведен соответствующий анализ и сформированы выводы. Глядя на эти классифицированные семантические группы, мы видим, что сфера этнографических исследований этнографа была широка. Практическая ценность данной статьи состоит в том, что из добавленных в словарный запас слов можно создать словарь, чтобы не потерять жизненные знания казахского народа с лингвистической точки зрения, а также связать язык с мировоззрением народа - это показывает большой интеллект народа.

Для исследования были использованы беседа К. Бегманова с этнографом под названием «Этнографпен әңгіме» и высказанные в ней мысли.

Ключевые слова: этнография, личности, народное мировоззрение, лексика, коренные слова.

Автор туралы мәлімет:

Шойбекова Г.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Information about author:

Shoibekova G.B. – candidate of philological sciences, acting professor, «Kazakh National Women's Teacher Training University» NCJSC, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Сведения об авторе:

Шойбекова Г.Б. – кандидат филологических наук, кандидат филологических наук, и.о. профессора, НАО «Қазақский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9484-1318>

Бұл жұмыс Creative Commons Attribution-Коммерциялық Емес 4.0 Халықаралық лицензиясы бойынша лицензияланған.
This work is licensed under Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License